

ગમતાંજો કરીએ ગુલાલ

શ્રી અરવિંદ ગુપ્તા આપણા દેશના એક સર્જનશીલ લેખક અને શિક્ષણશાસ્ત્રી છે. તેમણે શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન વિષયક અને પુસ્તિકાઓ લખી છે, સંપાદિત કરી છે, અને દેશ વિદેશના શિક્ષણ જગતના અનુભવોને રોચક શૈલીમાં આપણી સામે મુક્યા છે.

‘આંખોની ચમક’ નામની આ નાનકડી પુસ્તિકા એ તેમણે ‘કુલઝડી’ માસિક માટે લખેલ ટૂંકા લેખોનું સંપાદન છે.

દેશ અને દુનિયામાં આજે પણ ખૂણે ખૂણે પ્રયોગશીલ શિક્ષકો તથા શાળાઓ આવેલી છે. જે બાળકો પોતાના બચપણને માણવાની સાથે પોતાનો સર્વાંગિણ વિકાસ સાધી શકે તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરાવનો પ્રયત્ન કરે છે. શ્રી અરવિંદ ગુપ્તા આ બધા ઉત્સાહજનક સાચા અનુભવોને આપણી સામે રજૂ કરે છે અને તેમ કરવાની સાથે સાથે શિક્ષણના કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

દરેક શિક્ષકે સારા શિક્ષક થવા માટે આવી પુસ્તિકાઓ વાંચવી જ રહી. કારણ કે જે આજીવન વિદ્યાર્થી નથી તે સાચો શિક્ષક બની શકે નહીં.

રાજુ - દીપ્તિ

આંખોની ચમક

અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ: દીપ્તિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

‘શિશુ મિલાપ’ એ ‘સહજ’ ટ્રસ્ટનો એક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ છે. વડોદરા શહેરનાં તકવંચિત બાળકોમાં કામ કરવાની સાથે સાથે સહસાહિત્ય પ્રસાર, શૈક્ષણિક રમકડાંનું વેચાણ, પ્રકાશન, અધ્યતા કેન્દ્રી વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવા કામો શિશુ મિલાપ કરે છે.

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં પ્રકાશન “ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ” દ્વારા રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશનના સહયોગથી થયેલું.

‘જનવાંચન આંદોલન’ હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો હેતુ ગામડાંના લોકો અને બાળકોમાં વાંચવા લખવા પ્રત્યે રસ પેદા કરવાનો છે.

આંખોની ચમક : Ankhoṇi Chamak

અરવિંદ ગુપ્તા : Arvind Gupta

અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

(C) ફૂલઝડી

રેખાંકન : અવિનાશ દેશપાંડે

લેસર ગ્રાફિક્સ : અશ્વર નિર્માણ, અમદાવાદ.

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૦

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશક

શિશુમિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી,

વડોદરા-૩૯૦૦૦૭

ફોન: ૦૩૬૫-૩૪૨૫૩૯.

આંખોની ચમક

અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

આંખોની ચમક

મેડમ મોન્ટેસોરી દુનિયાના જાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા. તેમણે ‘પોસ્ટબોક્ષ’ નામનું એક રમકડું બનાવેલું. તેમાં બંધ ડબ્બાની દરેક સપાટી પર જુદા જુદા આકારની એક બારી હોય. કોઈ ત્રિકોણ હોય તો કોઈ ગોળ. બાળકોએ જે તે આકારના ટુકડાઓ તેમાંથી ‘પોસ્ટ’ કરવાના હોય છે.

એક દિવસ એક પાદરી શાળામાં આવ્યા. મોન્ટેસોરી તેમને એક ખૂણામાં લઈ ગયા. ત્યાં એક ચાર વર્ષની છોકરી ‘પોસ્ટબોક્ષ’થી રમી રહી હતી. તે રમતની દુનિયામાં એકદમ ખોવાઈ ગઈ હતી. આસપાસ બાળકો જોર-શોરથી ગીત ગાતા હતા. પણ તે છોકરી પોતાની રમતમાં મસ્ત હતી. જાણે બાકીની દુનિયાથી તેને કોઈ નિસ્બત જ ન હોય. મોન્ટેસોરીએ તેને ઉચકીને ટેબલ પર બેસાડી દીધી. તે ફરી પોતાની રમતમાં મશગુલ થઈ ગઈ. પાદરી તે દિવસે એક બિસ્કીટનો ડબ્બો લાવેલા. તેમણે બાળકોને બિસ્કીટ વહેંચ્યા. તે છોકરીને પણ આપ્યાં. છોકરીએ તેને હાથમાં લીધાં. પરંતુ તેણે તે બિસ્કીટ તેના આકાર જેવી બારીમાંથી ‘પોસ્ટબોક્ષ’માં નાખી દીધાં!

બાળકો લોભ કે લાલચથી નથી શીખતા. તેઓ એટલા માટે શીખે છે કે તેઓ આ દુનિયાને જાણવા-સમજવા માગે છે. દરેક બાળકોની આંખોમાં તે ચાર વર્ષની છોકરી જેવી ચમક હોય છે, પરંતુ પછી તે ચમક ક્યાં જતી રહે છે?

વાર્તાઓનો જાદુ

લક્ષ્મીશંકર માસ્તર પરેશાન હતા. બાળકો દિવસભર ધમાલ મચાવતા અને તેમની એક વાત ન સાંભળતા. શાંતિની રમતમાં પણ બાળકો બિલાડાં બોલાવતા.

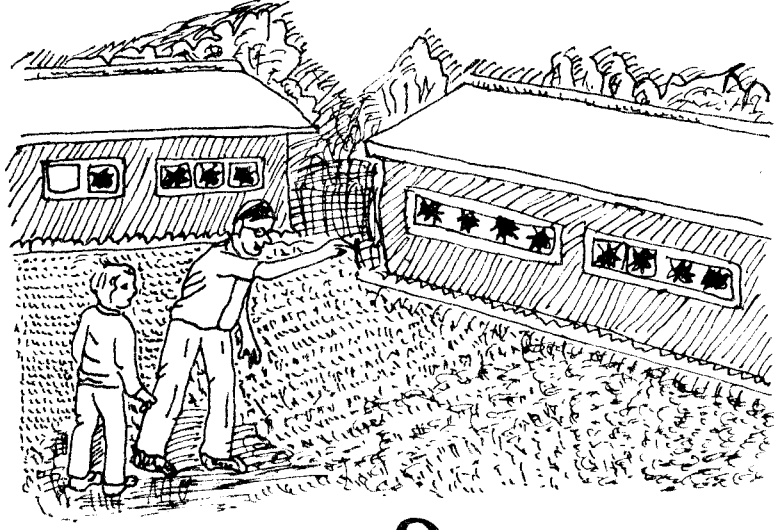
તેઓ વિચારવા લાગ્યા. હું શું કરું? કેવી રીતે બાળકોનું મન જીતું? ચાલ, તેમને એક વાર્તા સંભળાવું - એમ વિચારી તેમણે વાર્તા શરૂ કરી. ત્રણ કલાક તો જોત જોતામાં પસાર થઈ ગયા. બાળકો એકધ્યાને વાર્તા સાંભળતા રહ્યા. શાળાનો ઘંટ વાગ્યો પરંતુ બાળકો ઘરે જવાનું નામ જ નહોતા લેતા. તેમને વાર્તામાં ખૂબ મજા પડી.

પછી તો દસ દિવસ સુધી લક્ષ્મીશંકર માસ્તરે બાળકોને માત્ર વાર્તાઓ જ કરી. બાળકો મંત્રમુગ્ધ થઈ પોતાની મેળે ગોળાકારમાં બેસી જતા. કોઈ બિનજરૂરી અવાજ ન કરતા. અગિયારમા દિવસે પણ બાળકોએ વાર્તાની જ માગણી કરી.

લક્ષ્મીશંકરે કહ્યું, “સાચી વાત તો એ છે કે, મારી બધી વાર્તાઓનો ખજાનો તમે લૂંટી લીધો છે! પણ જરા જૂઓ તો ! આપણા વર્ગમાં ચાલીશ બાળકો છે અને દરેકની પાસે એક જ સરખી ચોપડી - પાઠ્ય પુસ્તક છે. આ તો કેટલું ખરાબ ! તમે આ વખતે ચોપડીઓ ન ખરીદતા પરંતુ તેના પૈસા મને આપજો. તે પૈસામાંથી હું દરેક બાળક માટે ત્રણ જુદી જુદી વાર્તાઓની ચોપડીઓ લાવીશ. તે વાંચીને તમને મજા પડશે.”

આમ લક્ષ્મીશંકરે વર્ગમાં જ પુસ્તકાલય શરૂ કરી દીધું. ભણવાની ત્રણ જ ચોપડીઓને બદલે બાળકોને સોથી પણ વધારે ચોપડીઓ વાંચવાની વ્યવસ્થા કરી આપી!

સમરહિલ

સીતેર વરસ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડમાં એ.સી. નીલે ‘સમરહિલ’ નામની શાળા શરૂ કરી. કદાચ તે દુનિયાની પહેલી મુક્ત શાળા હતી. ત્યાં બાળકો પર કોઈ અંકુશ કે નિયંત્રણ નહોતો. સમરહિલમાં યૂનિફોર્મ, પ્રાર્થના, ઘંટ, હાજરી, પાઠ્યક્રમ, ઘરકામ, પરીક્ષાઓ કશું જ ન હતું. બાળકોને પૂરતી સ્વતંત્રતા હતી. તેઓ ઈચ્છે તો વર્ગમાં જતા અને નહીંતર મજા કરતા, રમકડાં બનાવતા કે પતંગિયા પાછળ દોડતા. કોઈ બાળકો વર્કશોપમાં ઠીકઠાક કરતા. સમરહિલ ખરેખર આનંદમય શાળા હતી.

અહીં તોફાની અને મહેનતુ બાળકો જ વધારે આવતા. એક વખત આઠ વર્ષનો બાળક આવ્યો. તેને એક શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલો. હવે તે કોઈ શાળામાં જવા માગતો નહતો. તેના પિતા તેને જબરદસ્તીથી લાવેલા. છોકરો ગુસ્સામાં હતો. તેણે ગુસ્સામાં શાળાની બારીનો કાચ એક પથ્થર મારી તોડી નાંખ્યો. નીલ બાજુમાં જ ઉભેલા. તે કશું ન બોલ્યા. છોકરાએ બારીઓના કાચ ફોડવાનું ચાલુ રાખ્યું. નીલે તેને ન રોક્યો.

અગિયાર કાચ ફોડ્યા બાદ છોકરાનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો. તે નીલના ચહેરા સામે જોવા લાગ્યો. નીલે એક પથ્થર ઉપાડ્યો અને બારમો કાચ તેમણે જાતે ફોડી નાખ્યો! ઉપદેશ આપ્યા વગર જ નીલે તે છોકરાનું દિલ જીતી લીધું.

નીલ વારંવાર એક જ વાત કહેતા. “સારા શિક્ષક હો તો બાળકોને ઉપદેશ ન આપતા. બાળકોનો પક્ષ લો અને તેમને પ્રેમ આપો.”

એક અનોખો પ્રયોગ

ચોવીસ વરસ સુધી સિલ્વિયા એસ્ટન વાર્નર નામની શિક્ષકે ન્યૂઝીલેન્ડમાં માવરી જાતિના આદિવાસી બાળકોને ભણાવ્યું. શિક્ષણ પરના તેમના અનુભવો ‘અધ્યાપક’ નામના એક અદ્ભૂત પુસ્તકમાં છપાયા છે. બાળકોના શરૂઆતના શબ્દો બહુ મહત્વ ધરાવે છે. એ શરૂઆતના મૂળશબ્દો સાથે બાળકોને એટલી આત્મીયતા હોય છે કે તે બાળકોની ખુશી અને તેમના દર્દને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરે છે.

સિલ્વિયા બાળકોને પૂછતી, ‘આજે તમારે ક્યા શબ્દો જોઈએ છે?’ બાળકો કહેતા- “ભૂત સાપ ગરોળી” વગેરે. કારણ કે દરેક બાળક એક ભયની છાયામાં જીવતા હતા. સિલ્વિયા તેમના શબ્દોને એક મોટા કાગળના ટુકડા પર લખતી. બાળકો તે લખાયેલા શબ્દો જોતા અને તેને ક્યારેય ન ભૂલતા. કારણ કે તે તેમના પોતાના શબ્દો હતા.

બીજે દિવસે બાળકોને ભૂતની વાર્તા સંભળાવવાનું સિલ્વિયા કહેતી. બાળકોની કલ્પનાને પાંખો આવતી અને તેમના દિલમાંથી વાર્તાઓ ફૂટી નીકળતી. સિલ્વિયા તે વાર્તાઓને, બાળકોના પોતાના જ શબ્દોમાં લખી નાખતી, કારણ તે વાર્તાઓ બાળકોની પોતાની હતી. તેમાં તેમના જ શબ્દો હતા. આથી બાળકો તેને ઝટપટ વાંચી લેતા. તેઓ એ વાર્તાઓ પર સુંદર ચિત્રો પણ બનાવતા. આ રીતે છ મહિનામાં બાળકોએ સાઠ સચિત્ર વાર્તાઓ લખી. આ વાર્તાઓ બાળકના સપનાં અને અનુભવોના તાણાવાણાથી બનેલી હતી.

સિલ્વિયાની આ રીતને પાછળથી બ્રાઝીલના શિક્ષણશાસ્ત્રી પૌલો ફ્રેએ પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક અપનાવી. આ રીતના ઉપયોગથી અભણ લોકો બહુ ઝડપથી વાંચતા-લખતા શીખી ગયા. સિલ્વિયા માનતી કે બાળકોની અંદર તો જવાળામુખી છે. એક વખત બસ પ્યારથી તેને સ્પર્શ કરો. તેમની સર્જનશક્તિ બહાર ફૂટી નીકળશે. સિલ્વિયાએ બાળકોના અનુભવોને પાઠ્યક્રમનું એક અંગ બનાવ્યું.

લક્ષ્મી આશ્રમ

અલ્મોડા (હિમાચલ પ્રદેશ)થી થોડે આગળ છે કૌસાની - એક નાનકડું પરંતુ ખૂબસુરત પહાડી ગામ. અહીંથી હિમાચલદત્ત હિમાલયની પર્વતમાળાઓનું સૌંદર્ય અદ્ભૂત દેખાય છે. સીતેર વર્ષ પહેલાં અહીં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી મીરાબહેને લક્ષ્મીઆશ્રમની સ્થાપના કરેલી. મીરાબહેન મૂળ જર્મન હતાં. પરંતુ તેમના માતા-પિતા ઈંગ્લેન્ડમાં વસી ગયેલાં.

લક્ષ્મીઆશ્રમમાં ગઢવાલ વિસ્તારના ગામડાઓની નાની-મોટી છોકરીઓ રહે છે. અહીં ચોપડીઓ વાંચવા કરતાં જીવન જીવવાની કુશળતા મેળવવા પર વધુ ભાર અપાય છે. છોકરીઓ સવારે પાંચ વાગે ઉઠીને લાકડાં લાવે છે અને પાણી ભરે છે. કેટલીક છોકરીઓ ગાય-ભેંસનું છાણવાસીંદુ કરે છે. કેટલીક શાકભાજીની ક્યારીઓને પાણી પાય છે. કોઈ ઝાડ પરથી સફરજન ઉતારે છે. ગાંધીજીની બુનિયાદી તાલીમની એક સાચી ઝલક આજે અહીં જોવા મળે છે. આશ્રમ આર્થિક રીતે પોતાના પગ પર ઉભો થાય, તેનો પ્રયાસ અહીં થાય છે.

પછી કેટલીક બહેનો ચરખો કાંતવા - વણવા લાગી જાય છે, તો એક ટુકડી બપોરનું જમવાનું તૈયાર કરવા લાગે છે. ભોજન બાદ વાસણ સફાઈ કરી બપોરે બે વાગે શાળા શરૂ થાય છે. કુલ ત્રણ કલાક શાળાનું શિક્ષણ ચાલે છે. પાંચ વાગે ફરી સાંજના ભોજનની તૈયારી શરૂ થઈ જાય છે.

આશ્રમમાં છોકરીઓ એ તો બધું કરે જ છે જે કદાચ તે પોતાના ગામમાં ઘરે રહીને કરત. પરંતુ તેની સાથે સાથે તે સમાજ અને પર્યાવરણ વિશે પણ ઘણું શીખે છે. આશ્રમનું સંચાલન મેગ્સેસે પુરસ્કાર વિજેતા રાધા ભટ્ટ કરે છે. ગઢવાલના જંગલો બચાવવા માટે શરૂ થયેલ ચિપકો આંદોલન આજે દુનિયાભરમાં જાણીતું છે. ચિપકોની તમામ કર્મક અનેચેતનવંતી મહિલા કાર્યકર્તાઓ લક્ષ્મી આશ્રમની જ નીપજ છે. વિમલા બહુગુણા તેનું એક જવલંત ઉદાહરણ છે.

નાનતિનવાડી - ભૂલકાં ઘર

ભીમતાલમાં એક કંપની છે, જે ટેલીવિઝન બનાવે છે. તેના એક ગોદામમાં આવેલ છે નાનતિનવાડી - એટલે કે નાનકડા બાળકોનું ભૂલકાંઘર. આ પ્રાથમિક શાળામાં આસપાસના સ્થાનિક બાળકો જ આવે છે! આ શાળાની સ્થાપના દસ વરસ પહેલાં રુથ રસ્તોગીએ કરેલી.

શાળાની શરૂઆત થાય તેની પહેલાં જ બાળકો આવી જાય છે. શામાટે? કારણ કે બાળકોને અહીં બહુ મજા આવે છે. શાળાની બહાર જૂના રબરના ટાયરોની એક અદ્ભુત દુનિયા બનેલી છે. તેમાં બધું — હિંચકા, લસરપટ્ટી, ગૂફા, ઉંચક-નીચક, સુરંગ ટાયરોથી બનેલું છે. બાળકો કલાકો સુધી ત્યાં રમતાં રહે છે.

શાળાની વ્યવસ્થા બહુ ચોક્કસ છે. બાળકોને કામમાં આવતી બધી વસ્તુઓ ખૂબ સમજી-વિચારીને રાખવામાં આવી છે. બાળકો તેને જાતે કાઢી તેનો ઉપયોગ કરી મૂળ જગ્યાએ મુકી દેતા હોય છે.

શાળામાં દસમું પાસ બે-ત્રણ નાની ઉંમરની બહેનો છે, જે ભણાવવા કરતાં બાળકોની મદદગાર બને છે. એક ખૂણામાં ખૂબ કાળજીથી બાળકોની સચિત્ર ચોપડીઓ ગોઠવી રાખી છે. બાળકો પોતાની મનપસંદ ચોપડી ઉઠાવી લાવશે અને મોટીબેન તેને વાંચી સંભળાવશે.

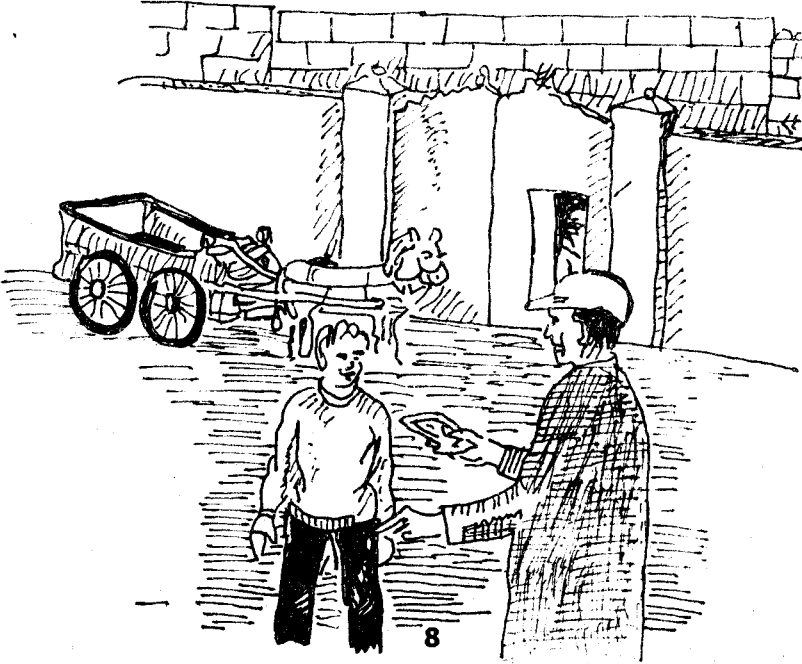
આમ તો દિવસભર બાળકો પોતાના મનપસંદ કામોમાં વ્યસ્ત રહે છે. કોઈ કાગળના પક્ષીઓ બનાવે છે તો કોઈ માટીના વાસણો. કોઈ લૂડો અને સાપસીડી રમે છે. કામકાજ અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ બાળકો ભાષા અને વિજ્ઞાનની પાયાની સમજણ મેળવે છે. સાધારણ બાળકો માટેની આ સસ્તી શાળા હોવા છતાં તે એક અસાધારણ શાળા છે.

ગોકી કોલોની

અંતોન મકારંકો રશિયાના મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા. ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિમાં હજારો લોકો મરાયેલા. હજારો બાળકો બેઘર બનેલા. તેમની દેખભાળ કરવા માટે કોઈ નહોતું. મા-બાપની છત્રછાયા હટી જવાથી આ અનાથ બાળકો આડાપાટે ચડી ગયેલા. નાના બાળકો પણ ખીસ્સા કાપવામાં અને છરાબાજીમાં ઉસ્તાદ થઈ ગયેલા. જે વધારે તેજ હતા તે લૂંટફાટ અને ચોરી કરવા લાગ્યા. જ્યારે ઉત્પાત બહુ વધી ગયો ત્યારે સરકારના આગ્રહથી મકારંકોએ ગોકી કોલોની નામનું એક સુધારણા કેન્દ્ર શરૂ કર્યું. એમાં પહેલાં જુદી જુદી જેલમાંથી બાળકો આવ્યા.

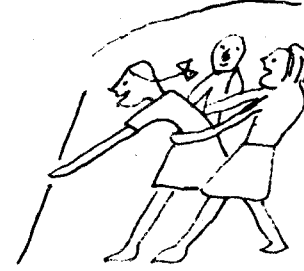
એક ચૌદ વરસનો છોકરો કેટલીય વખત જેલની હવા ખાઈને આવેલો. તેનાથી જેલના અધિકારીઓ પણ ડરતા. જ્યારે મકારંકો તેને લેવા ગયા ત્યારે જેલના અધિકારીઓએ નિરાંત અનુભવી. મકારંકોએ તે છોકરાના ખભે હાથ રાખ્યો. તેમણે તેને ૨૦૦ રૂબલ અને ખરીદવાના સામાનની યાદી આપી કહ્યું, “ઘોડાગાડી લઈ જા, અને આ સામાન ખરીદી તું કોલોની પહોંચી જજે. આગળની વાત ત્યાં જ કરીશું.”

છોકરો અવિશ્વાસથી મકારંકોની સામે ધૂરતો રહ્યો. આખી દુનિયા તેને ચોર - લફંગો કહેતી હતી. ગાળો આપતી હતી. પરંતુ મકારંકોએ તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. ઘોડાગાડી અને આટલા બધા પૈસા સોંપી દીધા.

છોકરો ઘોડાગાડી લઈને ચાલ્યો. પરંતુ તેના દિલમાં ડર હતો. કદાચ કોઈ ચોર રસ્તામાં આ પૈસા મારી પાસેથી પડાવી લેશે, તો હું મકારંકોને શું મોઢું બતાવીશ? તેણે ઝટપટ સામાન ખરીદ્યો. પરંતુ કોલોની પહોંચતા - પહોંચતા તો તે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો!

બાળકોની પરિસ્થિતિ જ તેમને ચોર લફંગા બનાવે છે. મકારંકોને વિશ્વાસ હતો કે યોગ્ય વાતાવરણમાં બાળકો સુધરશે અને સોવિયેત સંઘના સારા નાગરિકો બનશે. ગોકી કોલોનીમાં તેમણે પોતાના એ સ્વપ્નને સાચું કરી બતાવ્યું.

એક અનોખી શાળા

જૂલિયા વેબર ગોર્ડન અમેરીકાના દૂરના એક ગામડાની શાળામાં શિક્ષક હતી. આજથી સાઈઠ વર્ષ પહેલાં ત્યાંની હાલત ઘણી ખરાબ હતી. શાળામાં એક જ ઓરડો હતો. પૈસાની ઘણી જ તકલીફ હતી. રમવા કે ભણવા માટેની મોટાભાગની વસ્તુઓ બાળકોએ જાતે બનાવેલી કે ક્યાંકથી કઢીની લાવેલી હતી. તેમ છતાં જૂલિયા આ અભાવથી, અગવડથી ગભરાઈ નહોતી. પહેલાંથી આઠમા ધોરણ સુધીની શાળામાં તે એક જ શિક્ષક હતી. કેટલાક બાળકો તો માત્ર ભણવામાં જ નહીં, પણ માનસિક રીતે પણ નબળા હતા. પરંતુ જૂલિયાને માટે દરેક બાળક મહત્વનું હતું, અને તેટલે જ દરેક બાળકો ભણતા, શીખતા અને આગળ વિકસતા.

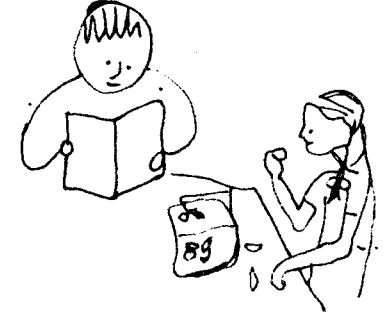
સરકાર નાની શાળાઓને શૈક્ષણિક સામગ્રી, તાલીમ પામેલ શિક્ષક વગેરે નથી આપી શકતી એટલે કેટલીક શાળાઓને કારખાનાઓની જેમ મોટી અને મોંઘી બનાવી દે છે. આ શાળાઓ અનુભવ તો તદ્દન જુદો જ હતો. એક જ મહિનામાં આ ગરીબ બાળકોએ શાળાનું આખું વાતાવરણ બદલી નાખ્યું. તેમણે ત્યાંની સ્થાનિક વસ્તુઓ અને કચરામાં ફેંકી દેવાયેલી સામગ્રીઓમાંથી વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કર્યા. કેટલાક સાધનો તેઓ હાઈસ્કૂલ પાસેથી માગી લાવ્યા. જ્યારે તેમને કોઈ વસ્તુની જરૂર પડતી ત્યારે તે કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ પાસેથી (કૃત્રીની લઈ આવતા. ગામના સુથારની મદદથી તેમણે લાકડાનું ઘર અને રમત ગમતના સાધનો બનાવેલા. જૂલિયાની પ્રેરણાથી બાળકોએ જીલ્લા પુસ્તકાલયમાંથી (કૃત્રીના પુસ્તકો મેળવીને એક વર્ષમાં ૭૦૦ ચોપડીઓ વાંચી. લગભગ દરેક બાળકે ૨૦ થી પણ વધુ ચોપડીઓ વાંચેલી, જ્યારે આજે પણ મોટી મોટી વૈભવી શાળાઓના પુસ્તકાલયના કબાટોમાં કેદ થઈને ચોપડીઓ સડી રહી હોય છે. શિક્ષણમાં આપણે હંમેશાં પૈસાની

અછતના રોદણાં રોઈએ છીએ. પણ કમી પૈસાની નહીં આપણી દૃષ્ટિની છે. ચીતરી ચઢે તેવા પાઠ્ય પુસ્તકો અને અર્થહિન વ્યવસ્થા પાછળ આપણે નાણાં વેડફીએ છીએ.

બાળકો ત્યારે જ સારી રીતે શીખે છે જ્યારે શાળા સમાજનું એક અંગ બને. આવું થાય ત્યારે તેમનું શિક્ષણ બહારના સમાજને સ્પર્શે છે, અને તેના પર અસર નીપજાવે છે.

એક સારા શિક્ષકમાં અનેક આવડત જોઈએ. જૂલિયાની ખાસિયત એ હતી કે તે અનેક હુન્નર જાણતી. તે હાર્મોનિયમ વગાડતી, નૃત્ય કરતી, ગીતો ગાતી, કઠપૂતળીઓ બનાવતી, અંકોની રમત રમાડતી, કાગળના નમૂના શીખવાડતી, ચિત્ર કામ કરતી અને વાર્તાઓ કહેતી. તે લગભગ બધાં ઝાડ, પંખીઓ અને પત્થરોને ઓળખતી. સાથે સાથે તે બાળકોને રાંધતા, કપડાં વણતા કે માટીના રમકડાં બનાવતાં પણ શીખવતી. ઘણી વસ્તુઓ તેને ન પણ આવડતી પરંતુ તે માટે તે બાળકોને પ્રેરતી અને પોતે જાતે બાળકોની સાથે વસ્તુઓ બનાવતી, ભૂલો કરતી અને શીખતી.

દુઃખની વાત એ છે કે મોટાભાગના શિક્ષકો માત્ર શબ્દોનો પ્રયોગ જાણે છે. તે માત્ર ભણાવી શકે, તે સિવાય તેમની કુશળતા બહુ મર્યાદિત હોય છે. જૂલિયાના બાળકો શાળાની ચાર દિવાલો વચ્ચે ગૂંચળાતા. તેમને સૌથી વધુ મઝા બાજુના જંગલમાં ફરવા જવામાં કે તળાવ કિનારે રમવામાં આવતી. એટલા માટે બાળકોના વર્ગ મોટે ભાગે ખુલ્લામાં, શાળાની બહાર જ લેવાત. શાળામાં સાધનોનો અભાવ હોવા છતાં બાળકો તેમના પ્રશ્નોનો જવાબ ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી શોધી કાઢતા. જૂલિયા કોઈ કેન્દ્રીય પાઠ્યક્રમને

વળગી ન રહેતી. તે બાળકોની રુચિ અને વલણો પ્રમાણે પાઠ્યક્રમને ઢાળી દેતી. આ રીતે તે દર વર્ષે ભારે અને નિરસ પાઠ્યક્રમ ભણાવવાની લમણાઝીકમાંથી બચી જતી!

સંદર્ભ: માય કંટ્રી સ્કૂલ ડાયરી
જૂલિયા વેબર ગૌડન.

ડોક્ટર સાહેબ

જાનુઝ કોચાર્કનો જન્મ પોલેન્ડના એક ગરીબ યહૂદી પરીવારમાં થયેલો. તેમના ઘરમાં ખાવાના પણ ફાંફાં હતાં. સખત મહેનત અને લગનથી ભણીને તે ડોક્ટર બન્યા. પોતાના બાળપણની ગરીબી તે ક્યારેય ન ભૂલ્યા. તેમણે ગરીબ બાળકો માટે એક અનાથાલય ખોલ્યું. સો જેટલા અનાથ બાળકો તેમાં રહેતા. કોચાર્ક બાળરોગના નિષ્ણાત એક પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર હતા. એટલે બધા બાળકો તેમને પ્રેમથી ડોક્ટર સાહેબ કહી બોલાવતા. ડોક્ટર પણ બાળકોને ખૂબ પ્રેમ કરતા. તેઓ બાળકોના પિતા, શિક્ષક, મિત્ર સર્વ કાંઈ હતા. કોચાર્ક ઘણી ચોપડીઓ લખી- જેમ કે ‘એક પતંગીયાની આત્મકથા’ અને ‘હું ક્યારે નાનો બનીશ?’ પુસ્તકોના શિર્ષક જ કોચાર્કના સંવેદનશીલ મનનું પ્રતિબિંબ પાડતા.

બીજા વિશ્વ યુદ્ધમાં હિટલરે લાખો યહૂદિયોને ઝેરી ગેસ ચેમ્બરોમાં ગૂંગળાવી માર્યા. એક દિવસ હિટલરની નિર્દય સેના અનાથાલયમાં પણ આવી ચડી. દરેક બાળકોને એક હારમાં ગેસ ચેમ્બર તરફ આગળ વધવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેમણે કોચાર્કને વચ્ચેથી હટી જવા કહ્યું. પરંતુ તેમણે બાળકોનો સાથ ન છોડ્યો. બાળકો ડોક્ટર કોચાર્ક સાથે ગીત ગાતાં ગાતાં આગળ વધ્યા. બાળકોના દિલમાં કોઈ ડર નહોતો. તેમના ચહેરા પર કોઈ દુઃખ નહોતું. તેમના ડોક્ટર સાહેબ તેમની સાથે હતા ને ! જ્યારે ગેસ ભઠ્ઠી આવી તો કોચાર્ક સૌથી પહેલાં તેમાં ઘુસ્યા. બાળકો તેમની પાછળ પાછળ ગયા.

કોચાર્ક જેવા મહાન શિક્ષકે અંતિમ ક્ષણોમાં પણ બાળકોનો સાથ ન છોડ્યો. જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી તેમણે બાળકોને સહારો આપ્યો. કોચાર્કનો એક નારો - “બાળકો જ દુનિયાના સહુથી જૂના તારણહાર છે ” એ આજે પણ આપણા કાનોમાં ગૂંજી રહ્યો છે.

કશું નકામું નથી !

આપણે કેટલીય વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી ફેંકી દઈએ છીએ. વપરાશવાદી જીવન પદ્ધતિ ‘વધુ ને વધુ ખરીદો, વાપરો અને ફેંકી દો ’ ના સિદ્ધાંત પર ટકેલી છે. એટલે જ આજે એક તરફ કચરાના ઢગલા વધી રહ્યા છે, તો બીજી તરફ પૃથ્વીના મર્યાદિત સાધનોનો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. વસ્તુઓ તરફ જોવાનો એક અન્ય દષ્ટિકોણ પણ છે. આ દષ્ટિકોણ પ્રમાણે દરેક વસ્તુને અનેક જાંદગી હોય છે. એક જીવન પૂરું થતાં તે જ વસ્તુ નવા સ્વરૂપમાં ઉપયોગી સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ વાર્તામાં પર્યાવરણ પ્રત્યેની એક ઊંડી સમજણ અનુભવાય છે.

ભગવાન બુદ્ધ પાસે જ્યારે એક શિષ્યએ નવા અંગરખાની માગણી કરી ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે પૂછ્યું, “તે જૂના અંગરખાનું શું કર્યું?”

‘ભગવાન એ તો ઘણું જુનું થઈ ગયેલું. મેં તેને પથારી પર ચાદરની જેમ પાથરી દીધું છે.’ ભિક્ષુએ જવાબ આપ્યો.

“તો પછી તે પહેલાંની ચાદરનું શું કર્યું?” બુદ્ધે પૂછ્યું.

‘તે ચાદર તો ઘસાઈને એટલી ટુંકી થઈ ગયેલી કે મેં તેની તકીયાની ખોળ બનાવી લીધી છે.’ શિષ્યએ કહ્યું.

“તો પછી તે પહેલાંની ખોળનું શું કર્યું?” ભગવાને પૂછ્યું.

‘એ ખોળમાંથી તો મેં ગરણું બનાવ્યું છે.’ શિષ્ય બોલ્યો.

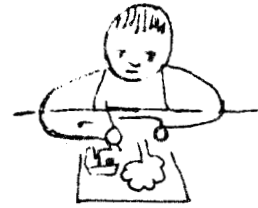
ભગવાન બુદ્ધે વધારે ઊંડાણમાં શિષ્યને લઈ જવા માટે પૂછ્યું, “તો પછી તે પહેલાંના ગરણાનું શું કર્યું?”

શિષ્યએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો. ‘ભગવાન જૂનું ગરણું તો એટલું ફાટી ગયેલું કે તેના તાણાં-વાણાં જુદા થઈ ગયેલાં. એટલે મેં તેના રેસાઓને વણીને વાટ બનાવી છે. તેનો ઉપયોગ મેં દિવો પેટાવવા કર્યો છે.’

ભગવાન બુદ્ધે શિષ્ય પર પ્રસન્ન થઈ તેને નવું અંગરખું આપ્યું.

આને નિશાળ કહેવી જરૂરી છે

‘આને નિશાળ કહેવી જરૂરી છે. બાળકો તો નિશાળે જ જાય. જો અમે આને નિશાળનું નામ નહીં આપીએ તો બાળકો અહીં આવશે જ નહીં.’ એક શિક્ષકે કહ્યું. આ

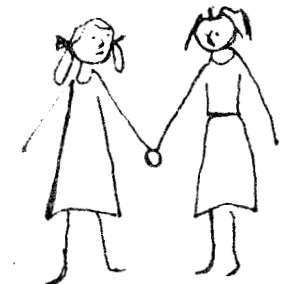

શાળાનું નામ છે ‘ન્યૂ લિટલ સ્કૂલ.’ એ કોપેનહેગન, ડેનમાર્કની એક વસાહતમાં આવેલી છે. અહીં બાળકો એકબીજાને મળે છે, દિવસભર વાતો કરે છે, વસ્તુઓ બનાવે છે અને રમે છે. બીજી નિશાળોથી આ જુદી જ શાળા છે. અહીં શિક્ષણના નામે કાંઈ ભણવાનું નથી થતું. શાળામાં ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના ૮૫ બાળકો છે. આ નાનકડી પ્યારી શાળામાં બાળકો પોતાની મરજી પ્રમાણે જીવન જીવે છે. બાળકો

અહીં એટલા માટે આવે છે કે તેમને અહીં ખૂબ જ મજા આવે છે. શાળામાં હાજરી પુરવામાં આવતી નથી. જો કોઈ બાળક શાળાએ ન આવે તો બીજા બાળકો માને છે કે તે કોઈ અન્ય રોચક કામમાં રોકાયેલ હશે. ફરી તે શાળામાં આવે ત્યારે બધા બાળકો તેને ઘેરીને બેસી જાય છે, અને શાળામાં ન આવ્યો તે દરમિયાન તેણે શું શું કર્યું તેના વિશે પુછે છે.

શાળામાં એક મોટો ખંડ અને બે ઓરડા

છે. બીજી શાળાની સરખામણીએ આ એક ગરીબ શાળા છે. ન તો અહીંયાં વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા છે, કે ન તો ગણિત શીખવા માટેના મોંઘા ઉપકરણો. કેટલીક સારી ચોપડીઓ, ઉખાણા-બૌદ્ધિક રમતો અને થોડા રમકડાં છે. એક પીયાનો (વાદ્યયંત્ર) અને ગીટાર પણ છે. એક મોટી ટાંકીમાં માછલીઓ છે. એક ટેબલ પર સુથારી કામના ઓજારો છે જેના વડે બાળકો ઠીક-ઠાક કરી શકે. અહીં નથી કોઈ વિષય કે નથી કોઈ પાઠ્યપુસ્તક. જો કોઈ બાળક

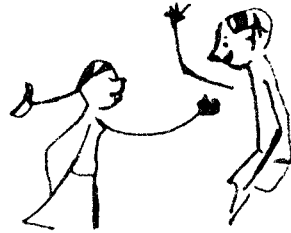
આખો દિવસ સોનેરી માછલીઓ જ જોતો રહે તો તે પણ શાળાને માન્ય છે. એની પાછળ કદાચ એવો વિચાર છે કે - બાળકો ક્યારેય ખાલી નથી બેસતા. તે હંમેશાં કાંઈક ને કાંઈક

કરતા જ રહે છે. આ કરવાની વખતે જ તે દુનિયાને સમજે છે અને શીખે છે. શાળાના શિક્ષકો ઘણા કુશળ છે. તે અનેક હુન્નર કલા-કારીગરી જાણે છે, અને તેમને બહારની દુનિયાનો સારો અનુભવ છે. કોઈ ધંધાદારી શિક્ષક નથી. કોઈ સાઈકલ રીપેરર છે તો કોઈ નર્સ. તેઓને જાત જાતની વસ્તુઓ આવડતી હોય છે. એટલે બાળકો તેમને માન આપે છે.

શાળામાં લગભગ ૨૦૦૦ લાકડાની પેટીઓ છે. બાજુના એક કારખાનાંએ તેને ફેંકી દીધેલી. બાળકો તેને શાળામાં લઈ આવ્યા હતા. તેઓ એ પેટીઓથી આખો દિવસ રમતાં રહે છે. ઈંટોની જેમ તેને ગોઠવીને દિવાલ બનાવે, તો જરૂર પડે ત્યારે ટેબલ-ખુરશી, કબાટ કે ઘોડા બનાવે. સવારે બધા બાળકો સાથે મળીને પોતાના વર્ગનો નકશો અને તેનું આયોજન નક્કી કરે. પછી શાળાનો બધો સામાન બહાર કાઢે નવેસરથી દિવાલો બનાવે. ખંડને આ પેટીઓની મદદથી જુદા જુદા ઓરડામાં વહેંચી દે. એક ઓરડો નૃત્ય માટે તો બીજો સંગીત માટે. આ કામમાં બધા બાળકો લાગી જાય, કારણ કે આ યોજના જ તેમણે બનાવી હોય.

દિવસમાં એક વખત કોઈ બાળક ઢોલક વગાડવા માંડે અને બાકીના બાળકો નાચવા લાગે. સંગીતની મસ્તીમાં બાળકો કલાકો સુધી નાચતા રહે. એક ખૂણામાં એક બાળક બીજા બાળકોને વાર્તા કહે. કેટલાક બાળકો ગેસ વેલ્ડિંગ કરતા હોય. તો કોઈ બાળક વારંવાર લોખંડની ખીલ્લી ગેસના ચુલા પર લાલચોળ ગરમ કરી લાકડામાં ઠોકતો હોય!

અહીં ગોખણપટ્ટી વગર બાળકો ઘણું શીખે છે. અઠવાડિયામાં એક બે દિવસ બાળકો ભેગા થઈને આસપાસ આવેલ બેકરી, બસસ્ટેન્ડ, ટપાલઘર, સ્ટેશન વગેરે સ્થળે પ્રવાસ કરે છે. દિવસભર વાતો કરતાં રહેવાથી બાળકોનો ભાષા ઉપરનો કાબુ સરસ આવી ગયો છે. કોઈ પણ ઘટનાનું વર્ણન કરતી વખતે જાણે તે તેનું આબેહૂબ શબ્દચિત્ર ખડું કરી દે છે. આનાથી તેમનો આત્મવિશ્વાસ પણ વધે છે. આ શાળામાંથી નીકળેલા બધા વિદ્યાર્થીઓએ

બીજી શાળાઓમાં જઈ સારા ગુણ મેળવ્યા છે, અને સુંદર પરિણામો લાવ્યા છે.

શાળામાં શૈક્ષણિક સાધનો ઘણા ઓછા હતા. તેનું એક કારણ નાણાંનો અભાવ હતો. પરંતુ જો તેમની પાસે વધારે નાણાં હોત તો પણ તેઓ નકામી વસ્તુઓ પાછળ ખોટા ખર્ચા ન કરત.

બાળકોને વન પ્રવાસ અને પર્યટનોમાં ખૂબ મજા પડતી. એક વખત શાળાની એક ટુકડીએ બાજુના દેશ-સ્વીડનની પદયાત્રા કરી. જો નાણાં હોત તો એક જુની બસ ખરીદીને દૂર-દૂરના પહાડો કે સમુદ્ર કિનારાઓની સફરે શાળાના બધા જ બાળકોને લઈ જાત. તો આવી છે 'ન્યૂ લિટર સ્કૂલ'. એક ગરીબ પણ અનોખી શાળા.

ઉદયાચલ સ્કૂલ

મુંબઈની ઉદયાચલ શાળા દેશની સૌથી સારી શાળાઓમાંની એક છે. તેને ગોદરેજ કંપની ચલાવે છે. શાળાની સ્થાપના શ્રીમતિ વકીલે કરેલી. તેમણે વર્ષો સુધી ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના આશ્રમ શાંતિનિકેતનમાં કામ કરેલું.

શાળામાં એક બાલવાડી પણ છે. તેમાં ત્રણ વર્ષની ઉંમરના બાળકો આવે છે, અને આખો દિવસ અલગ-અલગ પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત અને મસ્ત રહે છે. બાળકો ઘરેથી જૂના છાપાં લાવી તેને એક પીપડામાં પલાળે છે. પલળી રહેવાથી કાગળનો માવો બની જાય છે. સવારના સમયે બાળકોમાં જ્યારે ખૂબ ઉત્સાહ હોય ત્યારે તેઓ લાકડાના ધોકાથી માવાને જમીન પર ટીપીટીપીને મુલાયમ બનાવે છે. તેમાં તેમને ખૂબ મઝા પડે છે. પછી તેમાં ગુંદર અને માટી ભેળવી તેમાંથી અનેક પ્રાણી-પક્ષીઓ અને રમકડાં બનાવે છે. સુકાયા બાદ તેને રંગવામાં આવે છે. કાગળના માવામાંથી બનેલા રમકડાં ઝટ તૂટતા નથી.

શાળામાં ત્રણસો જેટલા રબરના સીકકા છે. તેને ખૂબ સસ્તામાં શાળામાં જ બનાવેલા છે. જૂની સાઈકલની ટ્યૂબમાંથી ઝાડ, મોટર, ઘર વગેરેની આકૃતિઓ કાપવામાં આવે છે અને તેને સપાટ લાકડા કે આરસના ટુકડાઓ પર ચોંટાડી દેવામાં આવે છે. ચાર-પાંચ બાળકો એક વર્તુળમાં બેસે છે. તેમની વચ્ચે થાળીમાં રંગમાં પલાળેલ એક જાડું કપડું હોય છે. બાળકો જૂના છાપાંઓ પર તે સિક્કાઓની મદદથી સુંદર અને આકર્ષક ચિત્રો બનાવે છે.

શાળામાં સંગીત પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવે છે. બાળકોએ ચાર-પાંચ જાતના વાજાંત્રો બનાવ્યા છે. જેમ કે ખાલી ડબ્બામાં કાંકરા ભરીને ધુધરો, બે ઢાંકણાઓમાંથી મંજરા, એક ડબ્બા પર તાર ખેંચીને બનાવેલો એકતારો. કેટલાક બાળકો તેને વગાડે છે તો કેટલાક બાળકો નાચે છે. અહીંની બાલવાડીમાં બાળકોને ક, ખ, ગ લખવાનું કે અંકો યાદ રાખવાનું શીખવાડાતું નથી. તેમને તો ખુશીથી બચપણ માણવા દેવાય છે.

રેલ સ્કૂલ

આ જાપાની શાળાનું નામ 'યા તોમોએ'. સ્થાપના વર્ષ ૧૯૩૭. શાળા ફક્ત આઠ વર્ષ ચાલી. તેના આચાર્ય કોબાયશી એક ગજબના માણસ હતા. શાળાના વર્ગો રેલગાડીના જૂના ડબ્બાઓમાં ચાલતા. એક ડબ્બામાં પુસ્તકાલય પણ હતું.

આ શાળાના સુખદ અનુભવો 'તોતોયાન' નામના પુસ્તકમાં લખાયા. ૧૯૮૦માં જ્યારે આ પુસ્તક છપાયું તો શિક્ષણ જગતમાં એક હલચલ મચી ગઈ. સોળ માસમાં જ તેની ૫૦ લાખ નકલો વેચાઈ ગઈ. આ પુસ્તકને નેશનલ બુક ટ્રસ્ટે ૧૧ ભારતીય ભાષાઓમાં છાપ્યું છે. તોતોયાન એક જિજ્ઞાસુ, કલ્પનાશીલ અને ઉત્સાહી છોકરી છે. તેને જેમાં મજા પડે તેમાં તરત જ મચી પડે છે. તેના ચંચળ તોફાનોને કારણે તેને એક સામાન્ય શાળામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે.

તોતોયાન, રેલગાડીના ડબ્બાવાળી શાળા જાતે પસંદ કરે છે. તે જૂએ છે કે અહીં કાંઈક નવું છે. અહીં એવું કોઈ શાળાનું ગીત નથી જે રોજ ગાવું પડે. અહીં બાળકોને કંઈ પણ કરતાં રોકવા કે ટોકવામાં નથી આવતા. અહીંના શિક્ષક બાળકોની વાતો કલાકો સુધી સાંભળતાં થાકતા નથી. અહીંનું કામ સમયખંડોમાં બંધાયેલું નથી. બાળકો પોતાનું કામ પોતાની મરજી અને સગવડ અનુસાર કરતા રહી શકે છે.

અહીં શિક્ષક પોતે ભાષણો આપવાને બદલે બાળકોને શીખવા માટે વધુ ને વધુ અનુભવો આપે છે. બાળકોને પ્રવાસમાં લઈ જવાય છે. તેમની ભૂલો કે તેમના તોફાનોની ફરિયાદ મા-બાપને કરવામાં આવતી નથી. અહીં બાળકો પોતાના આચાર્યના ખભા પર ચડી જાય છે, ખોળામાં બેસી જાય છે કે પીઠ પર લટકી જાય છે. જરૂર પડે તો આચાર્ય પાસેથી ઉધાર પૈસા પણ માગી શકે છે. તેમની નિષ્ફળતાઓ બદલ ત્યાં તેમની મજાક નથી ઉડાવવામાં આવતી. કોઈ વઢતું નથી. આ એક એવી શાળાની સત્યકથા છે, જ્યાં બાળકો ખુશી-ખુશી જતા હતા. તોતોચાન નામનું આ પુસ્તક તમે જરૂર વાંચજો.

સાચું શિક્ષણ

ગાંધીજીએ આ દેશની જનતાને કહેલું કે જ્યાં સુધી તમે જાતે ઝાડુ અને બાલદી પોતાના હાથમાં નહીં ઉપાડો, ત્યાં સુધી તમારા શહેરોમાં સફાઈ નહીં થાય. એકવાર ગાંધીજીએ આદર્શ શાળાના શિક્ષકોને કહેલું, ‘તમારી શાળા આદર્શ શાળા ત્યારે જ બનશે, જ્યારે તમે બાળકોને ભણાવવાની સાથે સાથે રાંધતા અને સંડાસની સફાઈ કરતાં પણ શીખવાડશો.’ તેમના આશ્રમમાં અલગ અલગ જાતિના, ધર્મોના બધા લોકો સફાઈ કામ કરતા. બધો કચરો ખાતરખાડામાં નંખાતો. ફેંકી દેવાયેલ દરેક વસ્તુનો સદુપયોગ થતો. રસોડાના કચરા કે સંડાસના મળમાંથી ખાતર બનાવાતું. ગંદા પાણીનો ઉપયોગ ખેતરમાં સિંચાઈના કામમાં કરાતો.

ગાંધીજીની શિક્ષણ પદ્ધતિને બુનિયાદી તાલીમના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં રોજીંદા જીવનની ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવા ઉપર અને શ્રમકાર્ય પર વધુ ભાર છે. અહીં બાળકોને તકલી ચલાવતાં, શાળ પર વણતાં, ચામડાના બુટ-ચંપલ બનાવતાં શીખવાય છે. ગાંધીજીની માન્યતા હતી કે જ્યારે સામાન્ય માણસો પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુ જાતે બનાવવા માંડશે ત્યારે જ દેશ આત્મનિર્ભર થશે.

આજે સામાન્ય માણસ પોતાની જાત પરનું નિયંત્રણ ખોઈ બેઠો છે. આજે આપણે સમાજ સૂતર કાંતવાનું, કાપડ વણવાનું, રાંધવાનું, ઝાડ રોપવાનું, સફાઈ કરવાનું વગેરે પાયાના કામો ભૂલી રહ્યો છે. આપણે ફરી એક વખત આવાં બધાં કામોને શાળાનો શિક્ષણના એક ભાગ બનાવવા પડશે.

ઉંદરોની કથા બાળકોની વ્યથા

રોબર્ટ રોજનથાલ અમેરિકામાં મનોવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર હતા. તેમણે સંશોધન કરતાં બે વિદ્યાર્થીઓને ૫-૫ ઉંદરડા આપ્યા અને તેમને ભૂલ ભૂલામણીમાંથી બહાર નીકળવાનું શીખવાડવા કહ્યું. પહેલા વિદ્યાર્થીએ તેમણે કાનમાં કહ્યું, ‘આ હોંશિયાર ઉંદરો છે. તેઓ જરૂર સફળ થશે.’ બીજા વિદ્યાર્થીના કાનમાં કહ્યું, ‘આ મંદબુદ્ધિના ઉંદરો છે. છતાં પ્રયત્ન કરી જુઓ.’ આ ભેદ માત્ર વિદ્યાર્થીઓના મનમાં હતો. પરંપર બધા ઉંદરડા સરખા હતા. તેમ છતાં પરીક્ષાના દિવસે હોંશિયાર મનાતા ઉંદરડા ભૂલભૂલામણી ઝટપટ પસાર કરી ગયા, જ્યારે મંદબુદ્ધિના ઠોઠ ઉંદરડા પોતાની જગ્યાથી હલ્યા પણ નહીં.

આ આશ્ચર્યજનક પરિણામો બાદ રોજનથાલે આ પ્રયોગ એક શાળામાં ફરી કર્યો. ૧૯૮૪ના મે માસમાં તેમની ટુકડી સન ફ્રાંસિસ્કો શહેરની એક ગરીબ પ્રાથમિક શાળામાં પહોંચી. અહીં ગરીબ મજૂરો અને લઘુમતિ કોમના બાળકો આવતાં હતાં. રોજનથાલે ખોટેખોટે કહ્યું કે પોતે હાવર્ડ વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી આવે છે અને તે આ સંશોધન નેશનલ સાયંસ ફાઉન્ડેશન માટે કરે છે. આટલું મોટું નામ સાંભળી તે ગરીબ શાળાના શિક્ષકોએ તેમને સારી આગતા સ્વાગતા કરી.

રોજનથાલે બધા બાળકોને એક સામાન્ય બૌદ્ધિક કસોટી આપી. તેનું પરિણામ તેમણે શિક્ષકોને બતાવ્યું નહીં. પછી હાજરી પત્રક લઈ કોઈ પણ આધાર વગર આડેધડ તેમણે દર ત્રીજા બાળકને નબળો અને દર ચોથા બાળકને હોશિયાર જાહેર કર્યો. પછી તે દર ચોથા મહિને આવતા અને બાળકોને જુદી જુદી સામાન્ય બૌદ્ધિક કસોટી આપતા. આવું તેમણે બે વર્ષ સુધી કર્યું. તેમના પરિણામોએ આખી દુનિયાને ચોંકાવી દીધી. જે બાળકો શરૂઆતમાં હોશિયાર હતા પણ રોજનથાલે તેમને નબળા જાહેર કરેલા તે બૌદ્ધિક કસોટીમાં પાછા પડેલા. જે બાળકો મંદ હતા પરંતુ રોજનથાલે તેમને હોશિયાર ઠરાવેલા તેઓ ખરેખર હોશિયાર બની ગયેલા. શિક્ષકો પણ તેમને વધુ પ્રશ્નો પૂછતા હતા અને પ્રોત્સાહન આપતા હતા.

આ પ્રયોગનું એક જ તારણ છે. જો શિક્ષક એવો વિશ્વાસ રાખશે કે તેમના બાળકો સફળ થશે, તો બાળકો જરૂર સફળતા પ્રાપ્ત કરશે. એટલે બાળકોની સફળતામાં પૂરો વિશ્વાસ રાખો. આ શિક્ષણ સુધારણાનો સૌથી સસ્તો અને સારો રસ્તો છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ

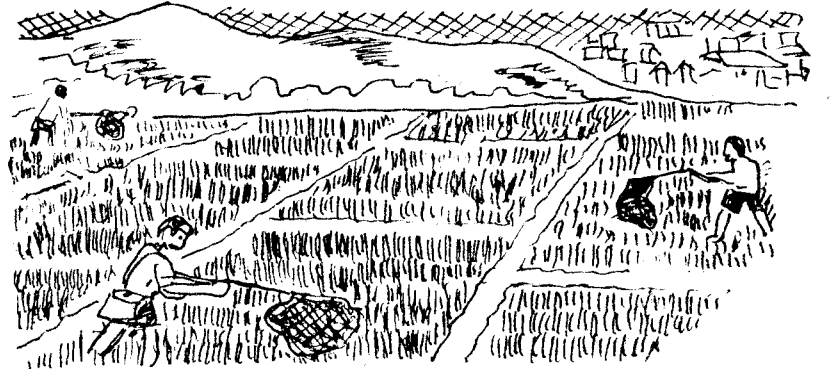
સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાન શિક્ષણ કેટલીક વ્યાખ્યાઓ અને સૂત્રો ગોખવા અને પરીક્ષા પાસ કરવા સુધી સીમિત રહી જાય છે. વિજ્ઞાનનો જ્યારે લોકોની જિંદગી સાથે સંબંધ બંધાશે ત્યારે જ તે સાર્થક વિજ્ઞાન થશે.

આંધ્રપ્રદેશની માધ્યમિક શાળાની એક શિક્ષિકાએ વિજ્ઞાનનો એક નવીનતમ પ્રયોગ કર્યો. તેને ક્યાંકથી એક જૂની મચ્છરદાની મળી ગઈ. બાળકોની મદદથી તેણે તારના ગૂંચળા બનાવ્યા અને તેની પર મચ્છરદાનીના કપડાની થેલી બનાવી બાંધી દીધી. ગૂંચળામાં વાંસનો એક હાથો લગાડી દીધો જેથી તે કીટ-પતંગિયા પકડવાની જાળી જ બની ગઈ. પ્રત્યેક બાળક માટે એક નેટ તૈયાર કરવામાં આવી.

દરેક બાળકને ખેતરનો એક એક ક્યારો ફાળવવામાં આવ્યો. બાળકોએ રોજ એક કામ કરવાનું હતું. સવારે શાળામાં આવતી વખતે તેમની નેટ ખેતરમાં ફેરવવાની હતી અને તેમાં પકડાએલા કીટકો શાળામાં લાવવાના હતા.

શાળામાં બાળકો કીટકોને અલગ અલગ સમૂહોમાં વહેંચતા હતા. તેઓ તેનું નામ જાણવા અને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરતા. ક્યા કીટકો પાકના મિત્ર છે અને ક્યા દુશ્મન છે તેના વિષે ચર્ચા થતી અને અનુભવી ખેડૂતો પાસેથી જાણકારી એકઠી કરવામાં આવતી. બાળકો રોજ કીટકોની સંખ્યા ગણતા અને ગ્રાફ બનાવતા. એનાથી કીટકોની વૃદ્ધિનો સાચો અંદાજ આવ્યો. સૌથી વધારે કીટકો ક્યારે થયા? કીટ-નાશક દવા છાટવાનો સૌથી યોગ્ય સમય કયો? શું રાસાયણિક દવાથી મિત્ર કીટકો પણ મરી જશે? શું લીમડાના પાંદડાનો રસ કે તમાકુનો ઘોળ છાંટવા માટે યોગ્ય રહેશે?

બાળકો આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા, નવા પ્રયોગ કરતા અને જાણકારી મેળવતા. આ એક આનંદદાયી અને ઉપયોગી વિજ્ઞાન હતું.

પાર્ક સ્કૂલ

આજથી કેટલાક દસકાઓ પહેલાં શાળામાં બાળકોની ઘણી મારપીટ થતી. પણ હવે તેમાં કંઈક પરિવર્તન આવ્યું છે, અને શિક્ષણ કંઈક બાલકેન્દ્રિત બન્યું છે. કેટલીએ પ્રગતિશીલ શાળાઓ ખૂલી છે. અહીં શિક્ષકોનું કામ બાળકોના સર્વાંગીણ વિકાસ પર ધ્યાન આપવાનું છે. નહીં કે તેઓના મગજમાં માત્ર જ્ઞાન ખોસવાનું.

કોઈ પણ શિક્ષક બાળકોને ક્યારેય બોલતા નથી શીખવતા, છતાં બાળકો પોતાની મેળે બોલતાં શીખી જાય છે. કદાચ અન્ય કૌશલ્યો પણ બાળકો પોતાની મેળે સ્વાભાવિકતાથી મેળવી લે છે. ઈંગ્લેંડમાં એક આવી જ શાળા છે. નામ છે ‘પાર્ક સ્કૂલ.’ અહીં ૧૧ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકો ભણે છે. અહીં બાળકો ખુશ રહે છે અને તેમના જિજ્ઞાસુ મગજમાં અસંખ્ય સંભાવનાઓ શોધે છે. શાળામાં કુશળ અને નિષ્ઠાવાન શિક્ષકોની એક ટીમ છે જેઓ બાળકોને હૃદયપૂર્વક ચાહે છે. ટીમના લીડર છે ક્રિસ નિકોલ. તેઓનું કહેવું છે કે ‘બાળકોને એક આનંદમય બાળપણ મળવું જોઈએ.’ અહીં બાળકોને શોધવાની પૂરી આઝાદી છે. મુક્ત બાળકો હંમેશાં કંઈક નવું શોધી કાઢે છે. તેઓ દુનિયાને જાણવા અને સમજવા માટે તત્પર હોય છે. તેઓ આ બદલાતા સંસારમાં તેમની પોતાની ભૂમિકા શોધવા લગાતાર પ્રયાસ કરે છે. શિક્ષકે એક સંવેદનશીલ માર્ગદર્શક બનવું જોઈએ. શિક્ષકે એવા અવરોધો ઉભા ન કરવા જોઈએ કે જેથી બાળકનો શિખવાનો ઉમંગનો નાશ પામે. શાળાના નકારાત્મક અનુભવોના કારણે કોણ જાણે કેટલાય લોકોના ગણિત અને શારિરીક શિક્ષણના વિષયમાં આખી જિંદગી માટે નફરત ઉભી થઈ હશે.

બાળ-કેન્દ્રિત શિક્ષણ આપવા માટે પાર્ક સ્કૂલમાં સામાન્ય શાળાઓની બધી જ સ્થાપિત માન્યતાઓ ત્યાગ કરવામાં આવેલો છે. શાળાનું વાતાવરણ એકદમ સહજ છે. જેથી બાળકો ખુશ રહી શકે. બાળકો શિક્ષકોને નામથી બોલાવે છે. શાળામાં કોઈ ગણવેશ નથી. દરેક વખતે ત્યાં નાના અને મોટા બાળકોને સાથે રમતાં જોઈ શકાય છે. ‘રમતાં રમતાં શિક્ષણ’ના સિદ્ધાંત પર પાર્ક સ્કૂલ કામ કરે છે.

આનંદોત્સવ

એક યુવા દંપતિને વિચાર આવ્યો કે, ‘એક વર્ષમાં એક લાખ બાળકોને એક એક કલાક આનંદ કરાવીએ’. એક લાખ બાળકો સુધી પહોંચવું હોય તો એકાદ હજાર ગામડાઓ સુધી પહોંચવું પડે, જે કેવી રીતે શક્ય બને?

તેમણે ૨૦ પાનાનું સાઈકલોસ્ટાઈલ સાહિત્ય તૈયાર કર્યું, જેમાં ગીતો, કોયડા ઉખાણા, રમતો, સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, રમૂજ દુયકાઓ, વગેરે અંગે માર્ગદર્શન હતું. અમદાવાદની ‘સર્જન’ સંસ્થાના સહયોગથી તેમણે ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલય અને ગ્રામ વિદ્યપીઠોના ૫૦૦ જેટલા યુવકોને તાલીમ આપી. આ યુવાનો પદયાત્રાઓ, ગ્રામનિવાસ, ગાંધીજીની સવાસોમી જન્મ જયંતિની ઉજવણી, જેવા કાર્યક્રમોના નિમિત્તે ગામડાઓમાં ગયા અને ગામડાંઓના બાળકો સાથે આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓ કરી.

અદાવાદની સદ્વિચાર પરિવાર સંસ્થાએ સુધારા વધારા સાથેનું તે સાહિત્ય ‘આનંદોત્સવ’ નામની પુસ્તિકા રૂપે છાપ્યું, જેની ૨૫,૦૦૦ નકલો છપાઈ. જે ઘણી લોકપ્રિય બની.

ઓછા ખર્ચે વ્યાપકપણે હજારો બાળકોના જીવનમાં આનંદની થોડી જણો ભરી દેવાનો આ કાર્યક્રમ બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમના કારણે શક્ય બન્યો.

પ્રેમ પોતાને વ્યક્ત થવાનો રસ્તો શોધી લે છે, અને ચમત્કાર સર્જે છે.